

Faiq Ələkbərli

*AMEA Fəlsəfə
İnstitutunun
aparıcı elmi işçisi,
dosent, fəlsəfə üzrə
fəlsəfə doktoru*

VYazı

Seyid Cəfər Pişəveriyə görə, bu gün də Azərbaycan adını, onun muxtariyyətini eşitmək istəməyən fars şovinistləri qədər, irançılıq ideologiyasına qapanmış azərbaycanlılar da vardır. Həmin irançı azərbaycanlılar bu məsələ də qanuna hörmətdən və ona əməl etməkdən bəhs edirlər. Pişəveri yazırdı: ‘Mənim vətənsəvər tanıdığım şəxslərdən biri deyirdi ki, sən nitqlərinin birində qanuna ehtiram edib, ona tabe olmaqdan bəhs etmişdin. Mən bunu inkar etmərəm. qanun möhtərəmdir. Qanunsuz bir ölkədə ədalət, əminyyət, insaniyyət ola bilməz. Amma qanun hər iki tərəfdən möhtərəm tutulmalıdır. Fransa inqilabının böyük müttəfəkkiri Jan Jak Russo özünün məşhur əsərlərindən birində belə deyir: ‘Razılıq ikitərəfli olamlıdır. Əgər o, bir tərəfdən pozulsa, ikinci tərəf ona tabe olmağa məcburi deyildir’. Russonun nəzarində qanunlar xalq ilə dövlət arasında qarşılıqlı razılaşmadan, qərardan başqa şey deyil. İndi bizim hökumətimizin (Tehran hökuməti - F.Ə.) başında duranlar məclisimizin əksəriyyətini təşkil edənlər özlərinin çıxarıqları və yazdıqları qərarları pozub ayaq altına salmışlar. Ona görə biz o qanunları ləğv edilməmiş hesab etməyə məcburuq” [16,s.68-69].

Pişəveri yazırdı ki, Azərbaycan xalqı qanunların əsasını və kökünü böyük qurbanlar bahasına almışdır: “Mərkəzi Hökuməti özlərinin ata-babadan qalma irsi hesab edən xainlər onu əməldə silib, süpürüb gizlətmişlər. Bizim haqq və ixtiyarımızı təmin edən Əyalət və Vilayət Əncümənləri haqda qanundan illərdir ki, əsər-əlamət yoxdur. Bizə qanundan danışan ağadan tələbimizə cavab istəyirik. Onların boşboğazlıqdan başqa bir işləri yoxdur. Biz həqiqəti açıq-aydın xalqa çatdırırıq. Bizim xalqa müraciətimizdə meydana atdığımız şüarların əsasını da qanun təşkil edir” [16,s.69].

Pişəveri yazırdı ki, xalqın maariflənməsi çox vacibdir, çünki savadlı və sağlam cəmiyyət heç vaxt zülmün, təziyin altında yaşayamaz. Onun fikrinə, insanlarla heyvanlar arasında olan böyük fərq də bundan ibarətdir: “İnsan ictimai bir varlıqdır. O, tək öz başına yaşayır və onun məqsədi fəqət şəxsi həyatını təmin etmək deyil. İnsan cəmiyyət üçün yaşayır. Ona görə hər bir kəs ictimai mənafeyi şəxsi mənafədən üstün tutmalıdır. Hər kəs öz başını saxlamaqdan ötrü yaşasaydı, onda dünyada böyük simalar, fədakar qəhrəmanlar, öz canlarını

vətən və millət yolunda fəda edən rəşid insanlar tapılmazdı. Bu fədakarlıq fəqət bilik, maarif, təşkilat və əxlaq nəticəsində mümkündür. Biz gerek camaatın mənafeyini öz şəxsi mənafətlərimizdən üstün tutmağa adət edək. Yalnız bu vasitə ilə xalqımızı fəlakətdən xilas edə bilərik” [16,s.75].

Ona görə, Azərbaycan xalqının əsas mənafeyi milli azadlıq mübarizəsindən bir addım da olsun geri çəkilməkdir. O, yazırdı: “Azad və demokrat vətənimizin şanlı bayrağı altında xalqımız müqəddəs vəzifəsini – azadlıq mübarizəsini davam etdirəcəkdir. Azərbaycan Tehran ilə

manovla Xiyabani də eyni aqibəti yaşayıb). Yeni inandığı əsas məsələ o olub ki, Azərbaycan, Azərbaycan xalqı tarixən “İran şahlığı”nın istilasından sonra, hazırkı dövrdə sosial-demokratiya ideyasının (Kominterin) və Sovet Rusiyasının yardımı ilə tamamilə olmasa da, ən azı muxtar formada milli azadlıqlarına qovuşa bilərlər. Bizcə, Sovet ideoloqları Pişəveriyə də inandırılar ki, Azərbaycan xalqı üçün Milli İstiqlal qovuşmaq şəraiti yetişmədiyi üçün öncə, milli muxtariyyəti əldə etmək vacibdir. Milli istiqlal şəraiti yetişənə qədər də, Azərbaycan və Azərbaycan xalqı “İran istiqlaliyyəti” və “İranlı” kimli-

olub, əsas diqqəti sosial-demokratizmə və türklük ruhundan uzaq azərbaycançılığa kökləməyə çalışırdılar. Bütün bunlar Pişəverinin dünyagörüşünə təsir-siz ötürməmişdir.

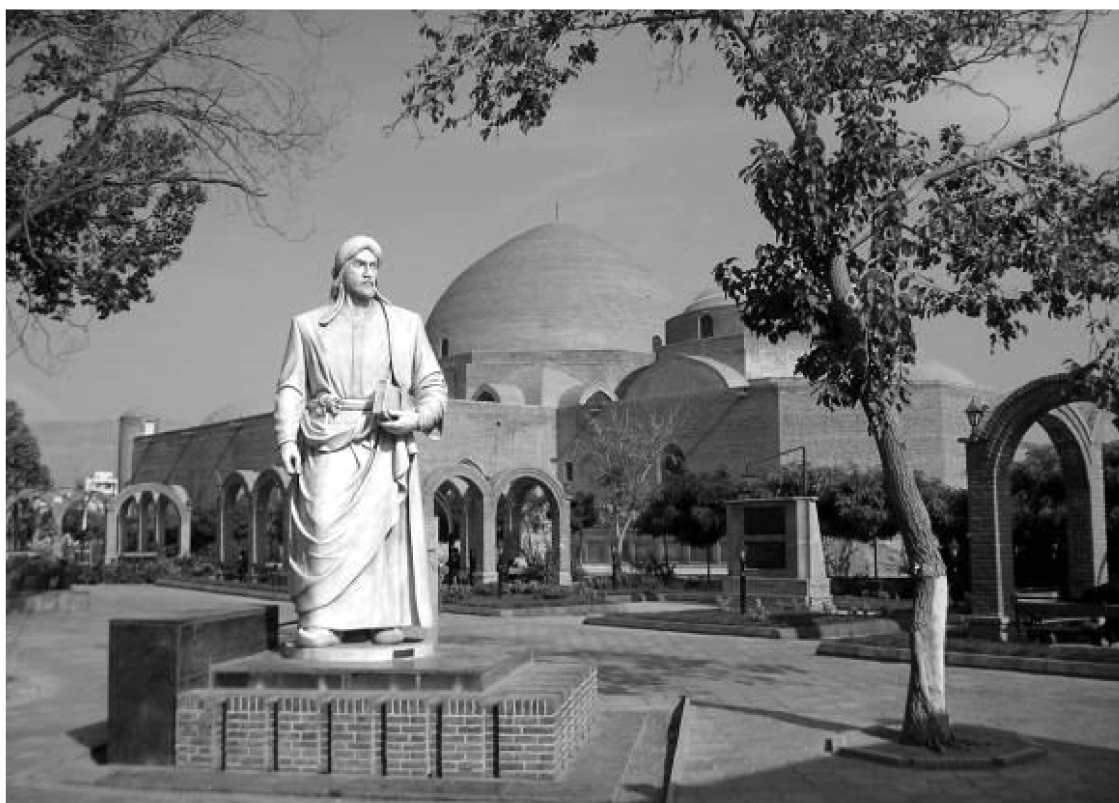
Təbriz şəhərində anadan olan Əli Müsyö Təbrizi/Kərbəlayi (1886-1910) həyat yolunu müəyyənləşdirmək üçün çox gənc yaşlarında Rusiyanı, Avropanı bir sıra ölkələrini gəzib dolandı, Fransa inqilabları tarixini öyrəndi. Fransız xalqının demokratiya uğrunda mübarizəsi, axıdılan qanlar və əldə edilən nəticə onu cəlb etdi. Odur ki, vətəninə də monarxiyadan xilas olub demokratik respublikaya çevrilməsi

rəstlər istibdadpərəstlərin kökünü kəsmək, “zəlm ağacını yıxmaq üçün” nə lazımdır edəcək, bir gün bəşəriyyətdə azadlıq hökm sürəcəkdir [19].

Ancaq dövründəki bir çox gerçəkliklər, yeni istibdadın əsasən güclü olub hürr tərəfdarlarını bir çox hallarda əzməsi bəzən Səlməsinə də bədbinliyə sövq etmişdir. Ancaq Səlməsi “Xəyalimənfur” şeirindən də gördüyümüz kimi, bu kimi mənfur, bədbin xəyallardan qurtulub gerçək azad bir həyata qovuşmağa can atmışdır [7,s.161].

“Təhəssür” şeirində də istibdadın gileyini və narazılığını ifadə edən Səlməsi bütün hallarda,

XX əsrin birinci yarısında Güney Azərbaycanda siyasi-fəlsəfi ideyalar

bir yerdə əsir Hindistan olmaq-dansa, özü üçün azad İrlandiya olmağı üstün tutur. Tehran hər zə və sürüşkən gözəllər kimi hər gün bir lotunun qucağına atıla bilər. Azərbaycan isə namus və və heysiyyətinə əlaqəmənddir. O biganələrin alçaq nökrəi olan Rza xanların boyunduruğu altına bir daha girməz və gündə bir lotuya təslim olmaz. Biz hər qiymətə olur-olsun, dünya hadisələrinin verdiyi imkandan istifadə edib, azadlığımızı təmin edəcəyik. Boşboğaz və xain çıxmaqların cəfəngiyyatları bizi tutduğumuz yoldan geri qaytara bilməz” [16,s.119]. Beləliklə, bizcə, Pişəverinin düşüncələrində, siyasi fəaliyyətində xeyli dərəcədə sosial-demokratiya (xüsusilə də marksizm-leninizm) ideyasının, həmin ideyanın aparıcı qüvvəsi olan Sovet Rusiyasının ciddi təsiri və təzyiqi olmuşdur. Müəyyən mənada o, siyasi fəaliyyətdə və dünyagörüş məsələlərində N.Nərimanovun, Xiyabaninin yolunu təkrar etmişdir. Hər halda Pişəveri də, Xiyabani və Nərimanov kimi, sosial-demokrat ideyasına, o cümlədən həmin ideyanın aparıcı qüvvəsi hesab etdiyi Sovet Rusiyasına böyük ümidlər bələmişdir. Ancaq bu ümidlər özünü doğrultmayanda daha çox milli-demokrat mövqeyinə yaxınlaşsa da, tamamilə ondan qopa da bilməyib (N.Nəri-

yindən imtina etməməli idi.

Üstəlik, o da, Sovet Rusiyasının ideoloqlarının tarix, mədəniyyət, fəlsəfə kimi mühüm sahələrdə təsiri altına düşərək milli-dini (türklük, islamlıq) məsələlərdə yanlışlığa yol verib. O, Quzey Azərbaycanda sosial-demokrat əqidəsinə bağlı soydaşları kimi (N.Nərimanov, S.M.Əfəndiyev və b.), milli kimliyinin və ana dilinin türk olduğunu bildiyi halda, marksizm-leninizm təliminin təsiri, Sovet Rusiyası ideologiyasını təzyiqi altında bunu arxa plana keçirərək, sadəcə milli azadlıq idealını ön plana çıxarıb. Bu baxımdan Pişəverinin yazılarında və çıxışlarında “Türk dili”, “Türk milləti”, “Azərbaycan türk milləti” deyil, əsasən “Azərbaycan dili”, “Azərbaycan milləti”, “Azərbaycan xalqı”, “azərbaycanlılar” kimi ifadələrdən istifadə etməsi təsadüfi olmamışdı. Sovet Rusiyasının ideoloqları Azərbaycan milli hərəkatını mümkün olduğu qədər türklük ruhundan uzaq tutmağa çalışırdılar. Buna əsas səbəb də Sovet Rusiyasının ikinci Dünya müharibəsi ərəfəsində Türkiyə ilə münasibətlərinin kəskinləşməsi, buna uyğun olaraq da bütün imperiya ərazisində, o cümlədən Şimali Azərbaycanda antitürk siyasət yürütməsi idi. Ona görə də, Sovet Rusiyası Azərbaycan milli hərəkatının türklük üzərində qurulmasının tamamilə əleyhdarı

üçün yollar axtarmağa başladı. Bir müddət İstanbulda yaşayan və oradakı monarxiya əleyhdarları ilə uzun-uzadı söhbətlər edən Kərbəlayi Əli Təbrizə qayıtdıqdan sonra az zamanda Mösyö Əli kimi tanındı. Bu da səbəbsiz deyildi. Çünki, o, söhbətlərində fransız xalqının respublikalı quruluşuna keçmək üçün apardığı mübarizəsindən tez-tez misallar çəkirdi [18].

O, Qacarlar dövlətində 1906-cı ildə “İctimayyün-e ammiyyun” (Sosial-Demokrat) təşkilatının qurucularından biri, “Mərkəzi-Qeybi”n əsas aparıcısı olmuşdur. O, “Əncümən” qəzetinin nəşrində də yaxından iştirak etmişdir. Əli Müsyö Məşrutə hərəkatının ən fəallarındən biri olmuş, 1908-1909-cu illərdəki Azərbaycandakı Məşrutə inqilabı zamanı Səttar xanla birlikdə hərəkat etmişdir. 1909-cu ildə Təbriz bələdiyyəsinə rəhbərlik edən Əli Müsyönün 1910-cu ildə Rusiyanın Təbrizdəki konsulluğunun əməkdaşları tərəfindən zəhərlənərək öldürüldüyü iddia olunur.

Güney Azərbaycanın Dilmə-qan şəhərində doğulan Səid Səlməsi (1887/89-1909) mütləqiyyəti, Şərq cəhəlatini tənqidlə yanaşı, şeirlərinin bir qisminə ədalətli gələcəyə, bəşəri azadlığa ümidini də ifadə etmişdir [19]. O, “Ləyaliyi-iztirar” şeirində inanırdı ki, gec-tez hüriyyətpə-

zülme qalib gəlib azadlığa qovuşmağın mümkünlüyünü də ifadə etmişdir. Səlməsi “Amali-Vətən” şeirində isə inqilabi duyğularla vətənə sevgisini bu formada ifadə etmişdir. O, bu şeirində daha çox Vətən və Millət amalını ön plana çəkmişdir [7, s.161].

Səlməsi dövlətçilik anlamında o dövrdə şüurlara hakim kəsilmiş “İranlı” kimliyi baxımından Vətən amalını ifadə etmişdir. Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, Qacarların hakimiyyətinin son dövründə meydana çıxmış və geniş yayılmış “İranlı” kimliyi daha çox dövlət, vətən və millət qavramlarının ortaq bir nöqtəsi olmuş, bu zaman türk, fars, ərəb, kürd, bəluç və başqalarını özündə birləşdirmişdir. Ancaq zamanla məlum olmuşdur ki, “İran” və “İranlı” kimliyini ortaya atanların əsas məqsədi ərənçiliyi-farsçılığı burada hakim vəziyyətə gətirmək olmuşdur. Bu baxımdan həmin dövrdə istər Səlməsi, istərsə də başqa Azərbaycan Türk aydınlarının “İran”, “İranlı” kimliyinə doğma yanaşmasını təbii qarşılamaq lazımdır.

Təbriz şəhərində ruhani ailəsində dünyaya gələn Mirzəli Siq-qətül-İslam Musa oğlu (1860-1911) ‘Lallar kitabçası’nda bəşəriyyətin gələcəyinə ümidlə baxır və bir gün dünyada zülmün sona çatacağına inanırdı. Onun fikrinə, həmin günə qədər isə hər bir xalq ayrı-ayrılıqda istibdadlara qarşı mübarizə aparıb öz əlkələrində əmin-amanlıq, qayda-qanun yaratmalıdır. O, yazırdı: ‘Doğrudur, elə bir gün gələcək ki, dünyada bir qanun və bir nəfər hökumətlik edəcəkdir, zamanın gedişi belə bir günün yetişdirməyə zəmindir, - amma hələlik, o günə çatana qədər hərəkət hər bir ölkənin qanunu olsun və özünü idarə etsin’ [7, s.126]. O, hesab edirdi ki, təqribən 80 il ərzində Qacarlarda ancaq durğunluq olmuş, ədalət ortadan qalxmış, onun yerini istibdad yutmuşdur. O, yazırdı: ‘Həştad il bizi dovşan yuxusuna verdilər, biz geri qaldıq, başqaları inkişaf etdilər. Məşrutə bir yana dursun, şəriət və millət soruşmadı: Nə üçün belə?.. Məşrutəçilər qələm azadlığı və dil azadlığı istəyirlər ki, ‘əmr be məruf və nəhy əz münkər’ hüququ əldə etsinlər. Bunları ondan öləri istəmir ki, istibdad sifəti ni müstəbidlərdən alıb, özləri ona yiyələnsinlər’ [7, s.126].